

Οι Άραβες στη νεότερη και σύγχρονη εποχή

Η νεότερη εποχή για τους Άραβες ξεκινά στα τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αι., περίοδο κατά την οποία τα μεγάλα εκβιομηχανισμένα ευρωπαϊκά κράτη επιχειρούν να αυξήσουν την επιρροή τους στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Η ιμπεριαλιστική διείσδυση σ' αυτές τις περιοχές θα συντελέσει στην αφύπνιση της αραβικής εθνικής συνείδησης και στην ανάδυση του αραβικού εθνικισμού.

Το 1798 τα στρατεύματα του Ναπολέοντα Βοναπάρτη κατέλαβαν την Αίγυπτο – επρόκειτο για την πρώτη ένοπλη επέμβαση της Ευρώπης στην αραβική Εγγύς Ανατολή από την εποχή των Σταυροφοριών. Η παραμονή των Γάλλων, αν και ήταν ολιγόχρονη, είχε σημαντικό πολιτικο-κοινωνικό αντίκτυπο: έγιναν γνωστές οι αρχές της Γαλλικής Επανάστασης και τα επιτεύγματα της ευρωπαϊκής σκέψης, άρχισε για πρώτη φορά να αμφισβητείται ο θεοκρατικός δεσποτισμός των Οθωμανών και των Μαμελούκων και ετοιμάστηκε το έδαφος για τις σημαντικές μεταρρυθμίσεις του πρώτου χεδίφη (ηγεμόνα, βασιλιά) της Αιγύπτου, του Μωχάμετ Άλη (κυβέρνησε από το 1805 έως το 1848) στους τομείς της οικονομίας, του στρατού, της διοίκησης και της εκπαίδευσης.

Η γαλλική κατάκτηση διέλυσε την ψευδαίσθηση της απρόσβλητης ανωτερότητας του μουσουλμανικού κόσμου έναντι της Δύσης, δημιουργώντας έτσι ένα βαθύ πρόβλημα επαναπροσαρμογής του στο νέο διεθνές περιβάλλον. Από την Αίγυπτο οι Γάλλοι δεν εκδιώχτηκαν από τους Αιγύπτιους ούτε από τους Οθωμανούς, αλλά από τους Ευρωπαίους ανταγωνιστές τους, τους Βρετανούς. Στη συνέχεια ο ευρωπαϊκός κλοιός έσφιξε ακόμα πιο πολύ, ιδιαίτερα γύρω από την αραβική βόρεια Αφρική, η οποία βρισκόταν σε καθεστώς αυτονομίας-ημιανεξαρτησίας από την οθωμανική αυτοκρατορία. Το 1830 και το 1881 οι Γάλλοι κατέκτησαν την Αλγερία και την Τυνησία αντίστοιχα, το 1882 οι Βρετανοί την Αίγυπτο, το 1912 οι Γάλλοι και οι Ισπανοί το Μαρόκο και οι Ιταλοί τη Λιβύη.

Οι κατακτήσεις αυτές προκάλεσαν την αντίδραση των γηγενών και τη γένεση του κινήματος του αραβικού εθνικισμού. Η καθυστερημένη εμφάνιση του εθνικισμού στον αραβικό κόσμο (μόλις στα τέλη του 19ου αι.) οφείλεται στο γεγονός ότι η έννοια του πολιτικού έθνους προήλθε έξω από το χώρο της Μέσης Ανατολής. Στην περιοχή αυτή η πλειοψηφία των κατοίκων παραδοσιακά ταυτιζόταν κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά με μια άλλη συλλογική οντότητα, την πολιτικο-θρησκευτική ούμα. Οι μουσουλμάνοι θεωρούσαν ξένους εκείνους από τους συμπατριώτες τους, οι οποίοι, έστω κι αν είχαν την ίδια καταγωγή και

μιλούσαν την ίδια γλώσσα, ανήκαν σε διαφορετικό θρήσκευμα. Επιπλέον ο εθνικισμός ως εισηγμένο από την Ευρώπη ιδεολογικό πρότυπο δεν έγινε εύκολα δεκτός, γιατί ήταν μια κοσμική ιδεολογία, η οποία απέκοπτε την εξουσία και το νόμο από τη θεία τους προέλευση και σύνδεση.

Ο αραβικός εθνικισμός, αν και εκδηλώθηκε για πρώτη φορά στη νεότερη εποχή και μάλιστα σε λανθάνουσα μορφή –καθώς η έμφαση ήταν στη θρησκεία και μόνο έμμεσα στην έννοια του έθνους– με το αντι-οθωμανικό κίνημα των ουαχαμιτιών στην Αραβία, που θεωρούσε ότι μόνο οι Άραβες μπορούσαν να φέρουν το ισλάμ στην αρχική θείκη του καθαρότητα, αναπτύχθηκε αρχικά στα όρια του οθωμανικού αντι-δυτικού πρωτοεθνικισμού. Η τάση των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων να υπαγορεύουν την πολιτική τους στους σουλτάνους και να ελέγχουν οικονομικά την επικράτειά τους προκάλεσε στα τέλη της δεκαετίας του 1860 την αντίδραση των φιλελεύθερων «Νεο-οθωμανών», αυτών δηλαδή που απέβλεπαν στην πολιτική ενότητα όλων των μουσουλμάνων της οθωμανικής αυτοκρατορίας υπό καθοριστάς κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης και λαϊκής κυριαρχίας. Λίγο αργότερα, ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της Τυνησίας από τη Γαλλία (1881) και της Αιγύπτου από τη Βρετανία (1882), ορισμένοι Άραβες διανοούμενοι διαμόρφωσαν το αντι-ιμπεριαλιστικό πανισλαμικό κίνημα *σαλαφίγια* (από τη λέξη *σαλάφ* = πρόγονος του ισλάμ) κατά το πρότυπο του παγγερμανισμού και του πανσλαβισμού. Κύριος φορέας αυτού του κινήματος ήταν η ομάδα περί τον ιρανικής καταγωγής Τζαμάλ αλ-Ντιν αλ-Αφγκάνι (1838-1897), ο οποίος δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Άζχαρ του Καΐρου κατά τη δεκαετία του 1870, και κυρίως τον Αιγύπτιο μαθητή και συνεταιίρο του, Μουχάμαντ Άμπντου (1849-1905). Η ομάδα διακήρυττε ότι ο ευρωπαϊκός (κυρίως ο βρετανικός) επεκτατισμός μπορούσε να αναχαιτισθεί και η οθωμανική κατάρρευση να αποσοβηθεί μόνο με την επίτευξη της μουσουλμανικής ενότητας, απαραίτητη προϋπόθεση της οποίας ήταν η επιστροφή των οθωμανών σουλτάνων στο αυθεντικό ισλάμ, η ανανέωση και αναζωογόνηση του ισλαμικού δόγματος και η προσαρμογή των κοινωνικών αρχών του στις νέες ανάγκες και αντιλήψεις της εποχής.

Στα τέλη του 19ου αι.-αρχές του 20ου αι. ένας κύκλος χριστιανών διανοουμένων, που είχε σχηματιστεί στα αμερικανικά και ευρωπαϊκά ιεραποστολικά σχολεία της Συρίας και του Λιβάνου, επηρεασμένος από τον εθνικισμό της Δύσης, την παρακμή του ιδεώδους του ισλαμοκεντρικού εθνικισμού και τα κινήματα ανεξαρτησίας των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής, εξέφρασε μια διαφορετική άποψη απ' αυτή της ομάδας *σαλαφίγια*: ότι η ταυτότητα των Αράβων προσδιορίζεται όχι μόνο από τη θρησκεία, αλλά και από την εθνότητα και τα επιμέρους στοιχεία της (καταγωγή, γλώσσα, ιστορία, συνήθειες, πολιτισμός). Γι' αυτό οι Άραβες έπρεπε να παύσουν να είναι υπήκοοι μιας ισλαμικής αυτοκρατορίας και να γίνουν πολίτες σ' ένα δικό τους εθνικό κράτος. Ένθερμος υποστηρικτής αυτών των ιδεών ήταν ένας μουσουλμάνος δημοσιογράφος από το Χαλέπι της Συρίας, ο Ραχμάν αλ-Κουαακίμπι (1849-1902), ο οποίος με τα βιβλία του *Γνωρίσματα της Τυραννίας* και *Η Μητέρα των Πολιτειών* θεμελίωσε το σύγχρονο αραβικό εθνικισμό.

Οι απόψεις των πρώτων Αράβων (κυρίως χριστιανών) εθνικιστών είχαν μικρή λαϊκή απήχηση, καθώς η πίστη στην ενότητα και την αλληλεγγύη όλων των μουσουλμάνων της οθωμανικής αυτοκρατορίας εξακολουθούσε να είναι πολύ δυνατή. Τα πράγματα όμως άρχισαν να αλλάζουν μετά την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908 και τη γρήγορη διάψευ-

ση των ελπίδων των υπηκόων της αυτοκρατορίας. Το καλοκαίρι του 1913 συγκλήθηκε στο Παρίσι ένα αραβικό εθνικό συνέδριο με μουσουλμάνους και χριστιανούς αντιπρόσωπους, οι οποίοι εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για τον υπερβολικό διοικητικό συγκεντρωτισμό του νέου καθεστώτος και την πολιτική του εκτουρκισμού που εφάρμοζε, χωρίς όμως να κάνουν λόγο για απόσχιση. Την ίδια περίπου εποχή ιδρύθηκαν ριζοσπαστικές μυστικές εταιρείες, όπως η στρατιωτική αλ-Καχτανίγια και η διάδοχή της αλ-Αχγτ, που ζητούσαν την εγκαθίδρυση μιας διττής αραβο-τουρκικής μοναρχίας στο πρότυπο της Αυστροουγγαρίας, και η φοιτητική αλ-Φατάτ, η οποία απέβλεπε στην απελευθέρωση των Αράβων από τον τουρκικό ζυγό.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, όταν η οθωμανική αυτοκρατορία πολεμούσε στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, οι Νεότουρκοι συνέλαβαν και εκτέλεσαν τους σημαντικότερους Άραβες εθνικιστές. Όμως το 1916 στη Χιτζάζ της Αραβίας ο τοπικός Άραβας ηγεμόνας και μέγας σαρίφης Χουσεΐν και οι γιοι του, με παρότρυνση των Αγγλο-Γάλλων, εξεγέρθηκαν κατά των Τούρκων και σε συνεργασία με τον αραβομαθη αξιωματικό Τ.Ε. Λόρενς, μετέπειτα γνωστό ως «ο Λόρενς της Αραβίας», νίκησαν τα οθωμανικά στρατεύματα, κατέλαβαν τη Δαμασκό και ίδρυσαν το βραχύβιο βασίλειο της Συρίας (1918-20).

Η αθέτηση της υπόσχεσης που είχαν δώσει οι Αγγλο-Γάλλοι στους Άραβες για αυτοδιάθεση, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συνδρομή τους εναντίον των Τούρκων, σε συνδυασμό με τη νέα γεωπολιτική πραγματικότητα της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας, ενίσχυσαν τη δυναμική του αραβικού εθνικισμού, ο οποίος κατά το μεσοπόλεμο εκφράστηκε κυρίως από τον χαρακτηριζόμενο ως «φιλόσοφο του αραβικού εθνικισμού» και «Άραβα Φίχτε» Σύριο Σάτι αλ-Χούσρι (1880-1968). Ο Χούσρι πίστευε στη γερμανική αντίληψη για την εθνότητα¹ και είναι ο πρώτος που περιέλαβε στον όρο «αραβικό έθνος» όλους τους αραβόφωνους (έως τότε το «αραβικό έθνος» περιλάμβανε μόνο το αραβόφωνο ασιατικό τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας). Επίσης θεωρούσε ότι το ισλάμ δεν έχει εθνικό χαρακτήρα αλλά οικουμενικό και γι' αυτό δεν αποτελεί βασικό συστατικό του αραβικού εθνικισμού, όπως για παράδειγμα αποτελεί ο ιουδαϊσμός για τους Εβραίους. Οικουμενικές θρησκείες, όπως το ισλάμ και ο χριστιανισμός, δεν κατάφεραν να ενώσουν τους πιστούς τους παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και για μικρό χρονικό διάστημα. Επιπλέον βασίστηκαν για τη διάδοσή τους στη γλώσσα, το ισλάμ στα αραβικά και ο χριστιανισμός στα ελληνικά και τα λατινικά. Επομένως προσδιοριστικά στοιχεία του αραβικού έθνους είναι η ιστορία και η γλώσσα του, ο πολιτισμός του, που προϋπάρχουν του ισλάμ.

Οι προσπάθειες των Αράβων εθνικιστών καρποφόρησαν τη δεκαετία του 1930. Είναι χαρακτηριστικό ότι έως το 1914 δεν υπήρχε ούτε ένα κυρίαρχο, ανεξάρτητο αραβικό κράτος, καθώς ολόκληρος ο αραβικός κόσμος ήταν υποταγμένος στην οθωμανική αυτοκρατορία και τις Μεγάλες Δυνάμεις. Το 1939 η κατάσταση είχε αλλάξει. Το Ιράκ, η Υεμένη, η Σαουδική Αραβία και η Αίγυπτος είχαν αναγνωριστεί ως ανεξάρτητα κράτη και είχαν γίνει δεκτά στην Κοινωνία των Εθνών, ενώ ο Λίβανος και η Ιορδανία, αν και παρέμεναν ακόμα υπό βρετανο-γαλλική προστασία, είχαν τις δικές τους κυβερνήσεις και τη δική τους κρατική-διοικητική οργάνωση. Παρ' όλα αυτά, η βόρεια Αφρική και η νοτιοδυτική Αραβία παρέμεναν σταθερά υπό αποικιοκρατικό ζυγό και τα κατ' όνομα μόνο ανεξάρτητα κράτη της Αιγύπτου και του Ιράκ ελέγχονταν από τους Βρετανούς μέσω στρατευμάτων και βάσεων.

Στη βρετανοκρατούμενη Παλαιστίνη η κατάσταση ήταν περίπλοκη, εξαιτίας της εμφάνισης ενός αντίζηλου εθνικισμού, του σιωνισμού. Το 1917 η βρετανική κυβέρνηση υποσχέθηκε με τη γνωστή Διακήρυξη Μπάλφουρ την ίδρυση εθνικής εστίας στην Παλαιστίνη για το διάσπαρτο εβραϊκό πληθυσμό. Η Διακήρυξη ενσωματώθηκε στους όρους της Εντολής της Κοινωνίας των Εθνών για τα παλαιστινιακά εδάφη, αλλά οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, οι Άραβες, την καταδίκασαν απερίφραστα, γιατί η γη της Παλαιστίνης τους ανήκε δικαιοματικά – ιστορικά αλλά και πληθυσμιακά, αφού στις αρχές του 20ού αιώνα οι Εβραίοι δεν ξεπερνούσαν τις 60.000 ή το 8% του συνολικού πληθυσμού· και γιατί τη γη αυτή είχαν υποσχεθεί οι Βρετανοί στους ίδιους, για να τους υποστηρίξουν στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο. Μια εκτεταμένη ένοπλη αραβική εξέγερση κατά των Βρετανών και των σιωνιστών άρχισε το 1936 και τελείωσε με την έκρηξη του πολέμου το 1939.

Οι πάλαι ποτέ αυτοκρατορικές ευρωπαϊκές δυνάμεις, η Γαλλία και η Βρετανία, βρέθηκαν μετά το τέλος του πολέμου σε δεινή οικονομική θέση και αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν πολλά από τα εδάφη που κατείχαν ή ήλεγχαν. Η Γαλλία αποσύρθηκε από τη Συρία και το Λίβανο και τη δεκαετία του 1950 από την Τυνησία και το Μαρόκο. Η Αλγερία παρέμεινε γαλλική κτήση έως το 1962. Η Βρετανία το 1947 αποχώρησε από την Ελλάδα και την Ινδία, το 1948 από την Παλαιστίνη, όπου το ίδιο έτος ιδρύθηκε το κράτος του Ισραήλ, και το 1956 από τη στρατηγικής σημασίας διώρυγα του Σουέζ, όταν απέτυχε να ανατρέψει τον πρόεδρο Νάσερ της Αιγύπτου. Τη σκυτάλη του ηγεμονισμού στη Μέση Ανατολή πήραν πρόθυμα οι ΗΠΑ.

Την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου η επιτυχία της στρατηγικής της συγκράτησης (containment) της σοβιετικής διεύδυσης στην Ευρώπη ήταν συνυφασμένη με τη διατήρηση της ισορροπίας ισχύος στη Μέση Ανατολή. Ιδιαίτερα σημαντική για τις ΗΠΑ ήταν η λεγόμενη «βόρεια διάταξη του ΝΑΤΟ», την οποία αποτελούσαν το Ιράν, το Αφγανιστάν, η Τουρκία και η Ελλάδα, και ο συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ Ισραηλινών και Αράβων στο μαλακό γεωπολιτικό της υπογάστριο. Τα συμφέροντα που διακυβευόνταν ήταν πολλά: η απειλή του κομμουνισμού, ο έλεγχος των πετρελαιοπηγών του Περσικού Κόλπου, η ασφάλεια του Ισραήλ. Οι Αμερικανοί ενήργησαν χωρίς πολιτικούς και ηθικούς ενδοιασμούς. Έτσι, για παράδειγμα, υποστήριξαν την ανατροπή του πρωθυπουργού Μοσαντέτ στο Ιράν το 1953 και του φιλοσοβιετικού προέδρου Κάσεμ στο Ιράκ το 1963, τον αγώνα των φανατικών μουτζαχεντίν ή «ελεύθερων μαχητών», όπως τους αποκαλούσαν, εναντίον των Σοβιετικών στο Αφγανιστάν και τον πόλεμο του Σαντάμ Χουσεΐν εναντίον του θεοκρατικού και σφόδρα αντιδυτικού Ιράν. Πιο πολύ υποστήριξαν το Ισραήλ οικονομικά και στρατιωτικά στους πολέμους του 1967 και του 1973 εναντίον των Αράβων και διπλωματικά στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για το παλαιστινιακό. Η ειδική σχέση Ισραήλ-ΗΠΑ αποτελεί ένα μεγάλο θέμα και δεν είναι δυνατόν να το θίξουμε σ' αυτό το κείμενο. Ωστόσο αξίζει να σημειώσουμε ότι οι ΗΠΑ θεωρούν το Ισραήλ «στρατηγικό πλεονέκτημα» και, παρά τις κατά καιρούς διαφωνίες με τις κυβερνήσεις του και το άτυπο των σχέσεών τους (δεν υπάρχει καμιά συνθήκη συμμαχίας), το ενισχύουν σταθερά και σθεναρά, κυρίως για δύο λόγους: α) έχει σημαντική γεωστρατηγική σημασία και καθορίζει τις ισορροπίες στη Μέση Ανατολή προς όφελός τους, παίζοντας το ρόλο του περιφερειακού χωροφύλακα, και β) το ισραηλινό λόμπι έχει μεγάλη ισχύ και επηρεάζει τις αποφάσεις των αμερικανικών κυβερνήσεων (ενίοτε και το αποτέλεσμα των προεδρικών εκλογών).

Μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και τον τερματισμό του διπολικού συστήματος οι ΗΠΑ προσπαθούν να επιβάλουν την ηγεμονία τους σ' έναν κόσμο ρεαλιστικό/νεορεαλιστικό, στον οποίο κυριαρχούν τα κράτη, τα εθνικά συμφέροντα, η γεωπολιτική και η πολιτική ισχύς. Σκοπός των ΗΠΑ σήμερα είναι η διατήρηση της παγκόσμιας ηγεμονίας με τον έλεγχο στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό των νευραλγικών ζωνών παραγωγής και μεταφοράς φυσικών πόρων στον ευρύ χώρο της Ευρασίας², με το στρατηγικό περιορισμό, αλλά όχι εκμηδένιση, των ευρασιατικών ανταγωνιστών των ΗΠΑ (της Κίνας, της Ρωσίας και της ΕΕ), για να μην αναδυθεί ένας κυρίαρχος εναλλακτικός συνασπισμός εξουσίας στην περιοχή, και με την εξουδετέρωση περιφερειακών «ανυπάκουων δρώντων». Για την εμπέδωση και την επέκταση της αμερικανικής ισχύος στην ανατολική Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή οι ΗΠΑ διεξήγαγαν τον πόλεμο εναντίον του Ιράκ το 1990-1, προώθησαν μέσω του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας νεοφιλελεύθερες οικονομικές μεταρρυθμίσεις στις χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, επενέβησαν δραστικά στις κρίσεις στη Βοσνία και στο Κόσοβο, ενθάρρυναν και καθοδήγησαν την προς ανατολάς επέκταση του ΝΑΤΟ και πολέμησαν τους Ταλιμπάν στο Αφγανιστάν.

Η αμερικανική ηγεμονία νομιμοποιήθηκε και με όρους πολιτισμικούς. Το 1990 ο εβραϊκής καταγωγής διάσημος ισλαμολόγος Μπέρναρντ Λιούις υποστήριξε ότι οι πολιτισμικές συγκρούσεις θα αντικαταστήσουν τις ιδεολογικές και ότι «ο κατεξοχόν άξονας της διεθνούς πολιτικής θα είναι οι σχέσεις μεταξύ της Δύσης και του υπόλοιπου κόσμου» (the West and the Rest). Το 1993 ο καθηγητής Σάμιουελ Χάντιγκτον διατύπωσε τη γνωστή θεωρία της «σύγκρουσης των πολιτισμών», δηλαδή της αντικατάστασης της ιδεολογικο-πολιτικής αντιπαράθεσης του Ψυχρού Πολέμου με τη σύγκρουση μεταξύ του δυτικού πολιτισμού, που ενσαρκώνει το καλό, το αυτοτελές, το ανώτερο, και άλλων πολιτισμών (ισλαμικού, κινέζικου, ινδουιστικού, σλαβο-ορθόδοξου κ.ά), που αντιπροσωπεύουν το κακό, το υποδεέστερο.

Τελευταίο δείγμα του αμερικανικού ηγεμονισμού ήταν ο πρόσφατος πόλεμος στο Ιράκ. Η αμερικανική στρατιωτική επέμβαση έγινε με πρόφαση την καταστροφή των όπλων μαζικής καταστροφής που υποτίθεται ότι διέθετε το δικτατορικό καθεστώς της Βαγδάτης. Όμως οι πραγματικές αιτίες της επέμβασης ήταν τα πετρελαϊκά κοιτάσματα του Ιράκ, τα πλουσιότερα στον κόσμο μετά τα κοιτάσματα της Σαουδικής Αραβίας, και η θέση της χώρας στον υπό διαμόρφωση νέο γεωπολιτικό χάρτη της ευρύτερης Μέσης Ανατολής. Εκτός από τον έλεγχο του πετρελαίου οι Αμερικανοί επιθυμούν να πειθαρχήσουν τα «άτακτα» αντισιωνιστικά καθεστώτα της Συρίας και του Ιράν, να ξεφύγουν από την εξάρτηση της Σαουδικής Αραβίας και κυρίως με τη στρατιωτική τους παρουσία να ασκήσουν πιέσεις προς τους μεγάλους ανταγωνιστές τους στη Μέση Ανατολή, προκειμένου να αποδεχτούν τον ηγεμονισμό τους. Ο πόλεμος στο Ιράκ σηματοδότησε, ανάμεσα στα άλλα, μια κατάφωρη παραβίαση των αρχών του διεθνούς δικαίου και έμμεση και *de facto* νομιμοποίηση μιας πρακτικής άσκησης ένοπλης βίας εναντίον κρατών με στόχο την αλλαγή των καθεστώτων τους.

Η Μέση Ανατολή, χώρος παραδοσιακά ασταθής και ταραχώδης, εξακολουθεί να ταλανίζεται από μεγάλα προβλήματα: διακρατικές και εμφύλιες συγκρούσεις, μεγάλη φτώχεια και ανεργία, διαφθορά και ανελευθερία, δημογραφική έκρηξη, έντονη αστικοποίηση. Για την αντιμετώπισή τους οι πληθυσμοί της είναι απαραίτητο, όπως τονίζει ο διεθνούς φήμης ισλαμολόγος Μπέρναρντ Λιούις στο βιβλίο του *Οι Άραβες στην Ιστορία* (εκδ. Γκοβόστη, σ.

203), «να πετύχουν την ανανέωση της κοινωνίας τους εκ των έndon, αντιμετωπίζοντας τη Δύση με όρους ισότιμης συνεργασίας, αφομοιώνοντας στοιχεία από την επιστήμη και τον ανθρωπισμό της, όχι επιφανειακά, αλλά ουσιαστικά σε αρμονική ισορροπία με τη δική τους κληρονομιά και παράδοση». Όμως, από την άλλη πλευρά, η Δύση πρέπει να αλλάξει την πολιτική της στη Μέση Ανατολή και να συμβάλει αποφασιστικά στην επίλυση του παλαιστινιακού ζητήματος και στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

Πίστη και Ιδεολογία

Η πολιτική συμπεριφορά και οργάνωση των Αράβων δεν μπορεί να γίνει κατανοητή, αν δεν λάβουμε υπόψη μας το χαρακτήρα της μουσουλμανικής θρησκείας. Στα ιερά κείμενα του ισλάμ δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα σ' αυτό που είναι του Θεού και σ' αυτό που ανήκει στον Καίσαρα. Θεωρητικά τουλάχιστον ο ισλαμικός νόμος πρέπει να αποτελεί το μοναδικό νόμο κάθε κοινωνίας. Η πίστη, εκτός από τη θρησκευτική, θεμελιώνει και μια πολιτική ιδιότητα: όποιος πιστεύει στον Αλλάχ αποκτά υπόσταση στη μουσουλμανική ούμα, την τελειότερη πολιτικο-θρησκευτική κοινότητα στον κόσμο. Η σχέση όμως του ισλάμ με την πολιτική εξουσία δεν είναι τόσο απλή. Απασχόλησε τους μουσουλμάνους λόγιους από πολύ νωρίς. Ποιος έπρεπε να έχει την εξουσία της ούμα μετά το θάνατο του Μωάμεθ και τι είδους εξουσία θα έπρεπε να ασκήσει; Δικαίωμα στη διαδοχή του προφήτη έπρεπε να έχουν μόνο οι απόγονοι της οικογένειάς του ή όλοι οι μουσουλμάνοι; Πώς έπρεπε να εκλεγεί ο αρχηγός της ούμα και ποια ήταν τα όρια της νόμιμης εξουσίας του; Αν ήταν άδικος ή ασεβής, μπορούσε ο λαός να τον ανατρέψει;

Κατά τον 20ό αι. διαμορφώθηκαν τρεις κύριες τάσεις στην ισλαμική πολιτικο-θρησκευτική σκέψη: της εκκοσμίκευσης, του εκσυγχρονισμού και του ισλαμικού εξτρεμισμού ή φονταμενταλισμού. Σύμφωνα με την πρώτη τάση, η εθνική ταυτότητα και η θρησκευτική παράδοση είναι εξίσου σημαντικές. Όμως οι κρατικοί θεσμοί και οι νόμοι πρέπει να διαχωρίζονται από τη θρησκεία και να βασίζονται σε κοσμικές αρχές. Αυτό συνέβη μετά την ίδρυση του τουρκικού κράτους από τον Κεμάλ, όταν το 1928 η σαρία καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από κοσμικούς κανόνες δικαίου κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, και κατά τη δυναστεία των Παχλεβί στο Ιράν.

Η δεύτερη τάση αποτελεί συνέχεια του «αραβο-ισλαμικού ρεφορμισμού», που αναδύθηκε στο μουσουλμανικό κόσμο από τα μέσα του 19ου αι. με φορείς αστούς διανοούμενους, οι οποίοι πίστευαν ότι οι μουσουλμάνοι μπορούσαν να αντισταθούν στην «εισβολή» της Ευρώπης, χρησιμοποιώντας ευρωπαϊκές ιδέες και μεθόδους για την επανεμφάνιση των κανόνων της σαρία και τον εκσυγχρονισμό των κοινωνιών τους. Η αντίληψη αυτή υιοθετήθηκε μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο από τα εθνικο-απελευθερωτικά κινήματα και τα ανερχόμενα μικροαστικά και αγροτικά στρώματα, οι ηγεσίες των οποίων δέχτηκαν την ισχυρή έλξη της Δύσης και προσάρμοσαν την πολιτικο-θεσμική και πνευματική παραγωγή της στις ισλαμικές παραδόσεις και συνήθειες.

Σ' αυτή την τάση εντάσσεται ο μεταπολεμικός αραβικός εθνικισμός με τη μορφή των κινήματων του μπααθισμού και του νασερισμού. Ο μπααθισμός γεννήθηκε στη Συρία τη δε-

καετία του 1940 και είχε ως σκοπό την ανεξαρτησία των Αράβων και την πολιτική τους ένωση. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 απλώθηκε στις γειτονικές χώρες, το Λίβανο, την Ιορδανία και το Ιράκ,³ στις οποίες λόγω των ξεχωριστών πολιτικο-κοινωνικών συνθηκών έλαβε διαφορετικές μορφές (πιο φιλελεύθερος στο Λίβανο, πιο στρατευμένος στο Ιράκ). Τελικά επικράτησε στη Συρία το 1963 και στο Ιράκ το 1968. Ο νασερισμός είχε τους ίδιους πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους με τον μπασαθισμό, ήταν όμως λιγότερο ιδεολογικός, συλλογικός, δημοκρατικός. Ουσιαστικά ήταν ένα κίνημα, το οποίο δημιουργήθηκε και ποδηγετήθηκε από μία προσωπικότητα, τον Νάσερ. Διαδόθηκε και σε άλλες αραβικές χώρες (Συρία, Λίβανο, Ιορδανία, Υεμένη), ενσωματώθηκε σε σημαντικά πολιτικά κινήματα, όπως των Ελεύθερων Αξωματικών του Καντάφι και των Αράβων Εθνικιστών του Ζορζ Χαμπάς,⁴ και επηρέασε το καθεστώς των αδελφών Αρifi (1964-68) στο Ιράκ.

Εντούτοις, ο αραβικός σοσιαλισμός (μπασαθικός ή νασερικός) ποτέ δεν απόκτησε τη δική του ξεχωριστή δυναμική. Καθώς έλειπαν οι αντικειμενικές συνθήκες για την ανάπτυξή του, απλά εμφυτεύθηκε άνωθεν και λειτούργησε περιφερειακά στα ασφυκτικά πλαίσια του εθνικιστικού παροξυσμού της δεκαετίας του 1960. Υποδέεστερος υπήρξε ο ρόλος του ακόμα και σε σχέση με το ισλάμ. Οι «σοσιαλιστικές» ηγεσίες φρόντιζαν να αποκρύβουν τις αντιθέσεις ανάμεσα στην κρατική ιδεολογία και τη θρησκευτική πίστη και να τονίζουν τις κοινές τους αρχές: κοινωνία, αλληλεγγύη, κοινωνική δικαιοσύνη από τη μια, κοινότητα, αδελφοσύνη, δικαιοσύνη από την άλλη, και τον κοινό τους στόχο: αγώνας εναντίον της οικονομικής και πολιτιστικής επίθεσης της ιμπεριαλιστικής-χριστιανικής Δύσης, των σιωνιστών-ιουδαίων του Ισραήλ και των ακραιφνών ισλαμιστών. Η αντίληψη που διοχέτευαν στα λαϊκά στρώματα ήταν ότι ο σοσιαλισμός συμφωνεί απόλυτα με το αυθεντικό πνεύμα του ισλάμ. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της ιδιόρρυθμης σύζευξης σοσιαλισμού-ισλάμ είναι η Λιβύη του Καντάφι.

Σύμφωνα με την τρίτη τάση στην ισλαμική πολιτικο-θρησκευτική σκέψη η ισλαμική παράδοση παρέχει η ίδια τις βάσεις για τη ζωή του παρόντος, γιατί προέρχεται από τον αλάθητο και αναλλοίωτο Λόγο του Θεού. Για να επανέλθει όμως η κοινωνία των πιστών στην πρωταρχική της καθαρότητα, χρειάζεται τζιχάντ, δηλ. ένας ενιαίος και πολυδιάστατος αγώνας στα μέτωπα της θρησκείας, της παιδείας και της πολιτικής. Υποχρέωση του πιστού μουσουλμάνου δεν είναι η αναζήτηση της αλήθειας, αλλά η ακύρωση των νεωτερισμών, που εισήχθησαν την εποχή της ξένης επίδρασης και κυριαρχίας, και η τυφλή εφαρμογή των προσταγών του Κοραάνιου, ώστε το ισλάμ να καταστεί κινητήριο μοχλός της κοινωνίας και οργανωτική αρχή της πολιτικής εξουσίας.

Ο ισλαμικός εξτρεμισμός (διεθνώς χρησιμοποιούνται και οι όροι ισλαμικός φονταμενταλισμός⁵ και ισλαμισμός) είναι υπερεθνικός και υπεραξικός: διαπερνά όλο τον αραβο-μουσουλμανικό κόσμο και επηρεάζει ευρύτατα κοινωνικά στρώματα. Είναι επίσης πολυκεντρικός, καθώς δεν διαθέτει κάποιο επαναστατικό ή οργανωτικό επίκεντρο ούτε καν ένα χαρακτηριστικό ηγέτη, που θα μπορούσε να αποτελέσει πόλο συσπείρωσης, πνευματικής ενότητας και επαναστατικής δράσης. Παρουσιάζεται με πολλές παραλλαγές –από μετριοπαθής και φιλελεύθερος μέχρι πολύ φανατικός, αυταρχικός και συντηρητικός– ανάλογα με τις πολιτικές, πολιτισμικές και ανθρωπολογικές ιδιαιτερότητες των διάφορων κοινωνικών σχηματισμών, όπου αναπτύσσεται και δρα. Τέλος, αποτελεί φαινόμενο του 20ού αι. και αποτέλεσμα

δυσμενών συνθηκών στο μουσουλμανικό και το διεθνές περιβάλλον: της όξυνσης των πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων στην πλειοψηφία των μουσουλμανικών χωρών, ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και έπειτα (όπως του απολυταρχικού τρόπου διακυβέρνησης, της κρατικής φαυλότητας και κακοδιαχείρισης, της δημογραφικής έκρηξης, της άνιση κατανομής των εισοδημάτων, της ηθικής χρεοκοπίας): της εφαρμογής από τις αραβικές ιθύνουσες τάξεις με τρόπο απρογραμμάτιστο και ασυντόνιστο εκσυγχρονιστικών μεθόδων, που κλονίζουν συθέμελα τις αρχαϊκές δομές της μουσουλμανικής κοινωνίας και οικονομίας (με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την πολιτική της *ινφίταχ* στην Αίγυπτο, που προκάλεσε τις ταραχές του 1977) και των παρατεταμένων και πολλές φορές με άσχημη για τους Άραβες έκβαση πολεμικών συγκρούσεων με το Ισραήλ.

Οι ισλαμιστές αποδίδουν την αποτυχία ορισμένων εθνικιστικών-σοσιαλιστικών καθεστώτων να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους, πετυχαίνοντας την ευρύτερη δυνατή συναίνεση, και στην πλήρη υποταγή τους στην ιμπεριαλιστική πολιτική των ΗΠΑ στη Μέση Ανατολή. Το κάρφος, η πρόκληση για τους ισλαμιστές είναι το Ισραήλ. Κι αυτό το φώλιασε στην καρδιά του αραβικού χώρου, το ενισχύει για να είναι κραταιό, το προστατεύει η «επικατάρατη Δύση». Ανάμεσα στις πιο γνωστές ισλαμιστικές οργανώσεις είναι η Μουσουλμανική Αδελφότητα στην Αίγυπτο, η Χαμάς στην Παλαιστίνη και η Χεζμπολάχ στο Λίβανο.

Η οικονομία

Το βιοτικό επίπεδο των Αράβων είναι από τα χαμηλότερα στον κόσμο, παρά τον πλούτο που προέρχεται από το πετρέλαιο. Ένας στους πέντε Άραβες ζει με λιγότερο από \$2 την ημέρα, ενώ οι άνεργοι υπολογίζονται σε 12 εκ. Η άσχημη οικονομική κατάσταση στον αραβικό κόσμο οφείλεται στους εξής παράγοντες:

α) στην άνιση κατανομή των εισοδημάτων εξαιτίας της ιδιοποίησης του πλούτου από τις τοπικές ελίτ, οικονομικές, δυναστικές, στρατιωτικές ή ισλαμικές. Σε ορισμένες αραβικές χώρες, όπως στην Αίγυπτο, την Αλγερία, το Σουδάν και τη Μαυριτανία, μεγάλο τμήμα του πληθυσμού ζει σε συνθήκες έσχατης φτώχειας και εξαθλίωσης. Στην Αίγυπτο το 1999 περίπου 70% του πληθυσμού είχε μηνιαίο εισόδημα λιγότερο από 50 δολάρια κατ' άτομο. Στο Κάιρο και άλλες πόλεις πολλοί κατοικούν σε πλίθινα ανήλιαγα χαμόσπιτα και άλλοι είναι εντελώς άστεγοι.

β) στον έντονο κρατικό παρεμβατισμό και στα ελλείμματα του δημόσιου τομέα εξαιτίας της δυσλειτουργίας του και της αναποτελεσματικότητάς του.

γ) στις υψηλές στρατιωτικές δαπάνες. Λόγου χάρη η Συρία αφιερώνει για την άμυνα τέσσερις φορές πιο πολλά ποσά απ' ό,τι ξοδεύει για την εκπαίδευση και την υγεία και η Αίγυπτος την περίοδο 1995-99 δαπάνησε \$5 δισ. για την εισαγωγή οπλικών συστημάτων καταλαμβάνοντας την 5η θέση μεταξύ των μεγαλύτερων εισαγωγέων πολεμικού υλικού.

δ) στο υψηλό εξωτερικό χρέος (από τις δαπάνες για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, την αγορά οπλικών συστημάτων, τον εφοδιασμό σε τρόφιμα, την εξυπηρέτηση δανείων) και στο ελλειμματικό ισοζύγιο πληρωμών, το οποίο κυρίως οφείλεται στο μεγάλο όγκο των εισαγωγών και την πτώση των τιμών των βασικών εξαγωγικών προϊόντων: πετρελαίου (τη

δεκαετία του 1990 η τιμή του πετρελαίου ήταν κάτω από 20\$ το βαρέλι), φωσφορικού άλατος, ελαιόλαδου κ.ά.

ε) στη δημογραφική έκρηξη και στην αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά 3-3,5% ετησίως. Στην Αίγυπτο την περίοδο 1987-91, όταν η οικονομία αναπτυσσόταν με γοργούς ρυθμούς, δημιουργήθηκαν οι μισές θέσεις εργασίας που χρειαζόταν η αγορά για να απορροφήσει όλους τους εισερχόμενους σ' αυτή. Στην Αλγερία η ανάπτυξη του ΑΕΠ ήταν το 2000 μόλις 2,6%, ενώ η ανεργία 30%. Με δεδομένη την ετήσια αύξηση του πληθυσμού κατά 4%, θα χρειαζόταν ρυθμός ανάπτυξης 6-8% επί μία δεκαετία, για να σταθεροποιηθεί και μετά να αντιστραφεί η κακή κατάσταση στον τομέα της εργασίας.

Την τελευταία δεκαετία ορισμένες αραβικές χώρες έχουν κατορθώσει με την αύξηση των εξαγωγών, την αποκρατικοποίηση ορισμένων επιχειρήσεων, την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων και την ανάπτυξη του τουρισμού να βελτιώσουν τους οικονομικούς τους δείκτες. Σχετική επιτυχία έχουν σημειώσει η Τунσία, το Μαρόκο και η Ιορδανία. Όμως προβλήματα που απορρέουν από τον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό και τη γραφειοκρατική οργάνωση της παραγωγής εξακολουθούν να υφίστανται και, σε συνδυασμό με τα ασφυκτικά θρησκευτικά δεσμά και το έλλειμμα δημοκρατίας, να αποτελούν τροχοπέδη στην περαιτέρω ανάπτυξη.

Η θέση των γυναικών

Η θέση των γυναικών στις αραβικές χώρες άρχισε να βελτιώνεται από τα τέλη του 19ου αι. κυρίως εξαιτίας της επίδρασης των φιλελεύθερων ιδεών της Δύσης. Κατά το μεσοπόλεμο περισσότερα κορίτσια εισήλθαν στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση, βγήκαν από το σπίτι με ακάλυπτο το πρόσωπό τους για κοινωνικές συναναστροφές, εργασία και ταξίδια και συμμετείχαν σε πολιτικές δραστηριότητες και στην αντίσταση κατά της βρετανικής πολιτικής στην Παλαιστίνη. Όμως οι αλλαγές αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν σ' όλες τις αραβικές χώρες και στον ίδιο βαθμό. Περισσότερο προχώρησαν στην Αίγυπτο, το Λίβανο και την Παλαιστίνη, ενώ στη Λιβύη και το Μαρόκο η κατάσταση έμεινε σχεδόν στάσιμη.

Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο το φεμινιστικό κίνημα αναπτύχθηκε και στις αραβικές χώρες, έχοντας όμως διαφορετικά αιτήματα, στόχους και ιδεολογικό περιεχόμενο. Ενώ στη Δύση οι γυναίκες αναζήτησαν την απελευθέρωσή τους από το βιολογικό τους προορισμό (μητρότητα) και το γαμήλιο δεσμό και απαίτησαν την ειδική μέριμνα προς την εργαζόμενη μητέρα (βρεφικοί-παιδικό σταθμοί, επιδόματα, άδειες), στον αραβομουσουλμανικό χώρο διεκδίκησαν θεμελιώδη δικαιώματα, όπως της μόρφωσης και της εργασίας. Οι μουσουλμάνες φεμινίστριες εξέφρασαν τις απόψεις τους στις πολιτικές οργανώσεις και στον Τύπο. Ορισμένες μάλιστα δημοσίευσαν έργα, που είχαν μεγάλη επιτυχία στις χώρες τους και μεταφράστηκαν στη Δύση. Ένα από τα σημαντικότερα ήταν το *Πέρα από το Πέπλο* της Φατιμά Μερνίσι. Σε αυτό η Μαροκινή κοινωνιολόγος επέκρινε την ισλαμική επιχειρηματολογία για την ανισότητα των δύο φύλων και καλούσε τις γυναίκες να αγωνιστούν για την απελευθέρωσή τους.

Η μεγαλύτερη μόρφωση σε συνδυασμό με τη διόγκωση του τριτογενούς τομέα οδήγησαν

στην αύξηση της γυναικείας μισθωτής εργασίας. Δημιουργήθηκε μια σειρά από «γυναικεία» επαγγέλματα (δασκάλες, εργάτριες, πωλήτριες, νοσοκόμες, δακτυλογράφοι, γραμματείς), ενώ αρκετές γυναίκες άρχισαν να διατρέπουν ως ελεύθεροι επαγγελματίες και να καταλαμβάνουν υψηλές κυβερνητικές θέσεις.⁶ Στην Αίγυπτο, λόγω χάρη, το 1971 οι γυναίκες αποτελούσαν το 7% του εργατικού δυναμικού στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Το 1981 το ποσοστό αυτό είχε ανέλθει στο 14%. Λόγω της μόρφωσης και της εργασίας περιορίστηκε το φαινόμενο τα κορίτσια να παντρεύονται κατά την εφηβεία τους και οι γάμοι τους να κανονίζονται από τις οικογένειές τους. Επίσης υιοθετήθηκαν πολλές δυτικές συνήθειες (στο ντύσιμο, τη συμπεριφορά κ.ά.) και εξαλείφθηκε το καθεστώς του γυναικείου αποκλεισμού στους δημόσιους χώρους και το χώρο εργασίας.

Σήμερα απ' όλες τις αραβικές χώρες μόνο η Τυνησία έχει κάνει ουσιαστικά βήματα προς την κατεύθυνση της θεμελίωσης της ισότητας των δύο φύλων: δημιούργησε ιδιαίτερο υπουργείο για τις γυναίκες και την οικογένεια, κατάργησε την πολυγαμία, την υποχρέωση της συζύγου να σέβεται και να υπακούει το σύζυγο και αναγνώρισε τις ίδιες διαδικασίες διαζυγίου για άνδρες και γυναίκες (Κώδικας Προσωπικού Δικαίου (ΚΠΔ) του 1956, αναθεώρησή του το 1993). Στο άλλο άκρο βρίσκονται οι συντηρητικές κοινωνίες της Αραβικής Χερσονήσου και της κεντρικής Ασίας. Στις χώρες αυτές οι γυναίκες φορούν ακόμα το τσαντόρ ή την μπούργκα, στη Σαουδική Αραβία δεν επιτρέπεται να οδηγούν αυτοκίνητο και στο Αφγανιστάν απαγορευόταν έως πρόσφατα (επί Ταλιμπάν) ακόμα και να πηγαίνουν σχολείο, να εργάζονται και να συναλλάσσονται με άνδρες. Πολλοί μουσουλμάνοι έχουν ακόμα την αντίληψη ότι οι εξωκοιλικές δραστηριότητες αποσπούν τις γυναίκες από τις βαρυστικές τους υποχρεώσεις, που είναι η φροντίδα του συζύγου και η ανατροφή των παιδιών.

Παιδεία και Πολιτισμός

Από τις αρχές του 19ου αιώνα σημειώθηκε μια προσπάθεια των Αράβων να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους, συνδυάζοντας τα πνευματικά επιτεύγματα της Δύσης με τις δικές τους παραδόσεις και αναζητήσεις στους τομείς των Γραμμάτων και του Πολιτισμού. Στα αραβικά αποδίδεται αυτή η προοδευτική κίνηση με τον όρο «νάχνα». Χρονικά διακρίνεται σε τέσσερις περιόδους, από τις οποίες η τελευταία είναι σε εξέλιξη.

Η πρώτη περίοδος καλύπτει τη μακρά βασιλεία του Μωχάμετ Άλη (1805-48) της Αιγύπτου. Ο Άλη, επηρεασμένος από τον Ναπολέοντα και το γαλλικό πολιτισμό, έστρεψε τη χώρα του προς την ευρωπαϊκή παιδεία, ιδρύοντας σχολεία, βιβλιοθήκες, στρατιωτικές και επιστημονικές σχολές, σχολή Γλωσσών και Μετάφρασης και Εθνικό Τυπογραφείο. Επίσης απέστειλε νέους στη Δύση, ιδιαίτερα στην Ιταλία και τη Γαλλία, για να εξοικειωθούν με τα τεχνολογικά και πολιτιστικά της επιτεύγματα. Δύο απ' αυτούς που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη «μετακένωση» των πνευματικών και επιστημονικών κατακτήσεων του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Αίγυπτο ήταν ο σεΐχης Ριφάα αλ-Ταχτάουι (1801-1871) και ο Αλή Πασά Μουμπάρακ (1824-1893).

Κατά τη δεύτερη περίοδο, στα μέσα του 19ου αιώνα, πρόοδο πνευματική παρουσιάζει ο Λίβανος. Η περιοχή αυτή ήταν παραδοσιακά πιο ανοικτή στις δυτικές επιδράσεις: περι-

λάμβανε διάφορες χριστιανικές κοινότητες (μαρωνιτών, ορθόδοξων, μελχιτών κ.ά.) και από την εποχή των σταυροφοριών βρισκόταν σε διαρκή επαφή με τους Ευρωπαίους. Στα εκπαιδευτικά της ιδρύματα (Αμερικανικό Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο του Αγίου Ιωσήφ, Εθνική Σχολή κ.ά.) αναδείχθηκαν εξέχουσες μορφές των γραμμάτων, όπως ο μαρωνίτης ποιητής Νασίφ αλ-Γιαζίτζι (1800-1871), ο επίσης μαρωνίτης γλωσσολόγος Μπούτρος αλ-Μπουσάτι (1819-1883) και ο εξισλαμισμένος χριστιανός Άχμαντ Φάρις αλ-Σιντιάκ (1804-1887). Το 1848 παρουσιάστηκε στη Βηρυτό το πρώτο θεατρικό έργο στα αραβικά, μια διασκευή του «Φιλάργυρου» του Μολιέρου.

Από τη δεκαετία του 1870 το μεταρρυθμιστικό κίνημα αναζωπυρώθηκε στην Αίγυπτο, η οποία συνέχιζε να είναι το κέντρο της ανανέωσης και της πολιτιστικής άνθησης του αραβικού κόσμου. Πολλοί Συρο-Λιβανέζοι χριστιανοί διανοούμενοι, μετά τα γεγονότα του 1860 στο Λίβανο και για να αποφύγουν την καταπίεση του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ, εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο και επιδόθηκαν κυρίως στη δημοσιογραφία. Το 1876 οι μαρωνίτες αδελφοί Τάκλα ίδρυσαν στην Αλεξάνδρεια την εφημερίδα *αλ-Αχράμ*, που εξελίχθηκε σ' έναν από τους πιο γνωστούς αραβικούς εκδοτικούς οίκους. Την ίδια περίπου εποχή στοχαστές, όπως ο Αφγκάνι και οι μαθητές του Αμπντούλ και Ρίντα, διαμόρφωσαν το ισλαμοκεντρικό κίνημα *σαλαφίγια*.

Η τρίτη φάση της νύχτα καλύπτει το πρώτο μισό του 20ού αι., κατά το οποίο η ευρωπαϊκή επίδραση υπήρξε έντονη. Κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η έμφαση στην καλλιέργεια της αραβικής γλώσσας ως μέσου σύγχρονης έκφρασης και ως δεσμού εθνικής ενότητας.⁷ Ανάμεσα στους συγγραφείς που ξεχώρισαν ήταν ο Τάχα Χουσεΐν (1889-1976), που διέπρεψε στους τομείς του μυθιστορηματος, της λογοτεχνικής κριτικής και της ιστορίας, και ο Ταουφίκ αλ-Χακίμ (1899-;), ο οποίος έθεσε τα θεμέλια του σύγχρονου αραβικού θεάτρου, συνδυάζοντας τις αραβικές παραδόσεις με ελληνικά στοιχεία και το δυτικό συμβολισμό.

Οι μεταπολεμικές εθνικιστικές-σοσιαλιστικές ηγεσίες προσπάθησαν να ισχυροποιήσουν πολιτικά και οικονομικά τα κράτη τους με τη χρησιμοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερου καλλιεργημένου ανθρώπινου δυναμικού. Γι' αυτό ένας από τους πρώτους στόχους που έθεσαν και ανέλαβαν να υλοποιήσουν ήταν η μαζική λαϊκή μόρφωση.

Αν και τα προβλήματα που υπήρχαν ήταν πολλά (φτώχεια, αναλφαβητισμός, έλλειψη διδακτικού προσωπικού και κατάλληλης υλικο-τεχνικής υποδομής) οι προσπάθειες απέδωσαν καρπούς. Στην Αίγυπτο το ποσοστό των παιδιών που πήγαινε σχολείο προπολεμικά ήταν 25-30%. Όμως το 1960 έφτασε το 65% και το 1990 το 85%. Στο Μαρόκο μόνο το 12% των μουσουλμάνων έστειλε τα παιδιά του στο σχολείο το 1954· το 1963 ο αριθμός αυτός αυξήθηκε σε 60%. Εντούτοις, στις χώρες της Αραβικής Χερσονήσου η μεταβολή ήταν βραδύτερη, καθώς τα συντηρητικά καθεστώτα ήταν απρόθυμα να στρέψουν την εκπαίδευση προς κοσμική κατεύθυνση και να φέρουν τους νέους τους σε επαφή με τις νέες ιδέες.

Στην τριτοβάθμια εκπαίδευση τα προβλήματα ήταν μεγαλύτερα. Όταν οι Γάλλοι αποχώρησαν από την Τυνησία, υπήρχαν μόνο 143 ντόπιοι γιατροί και 41 μηχανικοί και στο Μαρόκο 36 γιατροί και 15 μηχανικοί. Το 1960 η κατάσταση είχε αισθητά βελτιωθεί. Υπήρχαν στον αραβικό κόσμο 20 πανεπιστήμια, στα οποία σπούδαζαν 100.000-120.000 φοιτητές, κυρίως άρχοντες, ενώ άλλοι νέοι σπούδαζαν με οικογενειακή ή κρατική οικονομική ενί-

σχυση στο εξωτερικό, κυρίως στη Γαλλία, την Αγγλία και τις ΗΠΑ. Στην Αίγυπτο το πρώτο κρατικό πανεπιστήμιο ιδρύθηκε στο Κάιρο το 1925. Ακολούθησαν τα πανεπιστήμια της Αλεξάνδρειας (1942), της Ηλιούπολης (Αιν Σαμς, 1950) και του Ασιούτ (1957).

Οι θετικές αλλαγές στην εκπαίδευση συνοδεύτηκαν από ορισμένες ανεπάρκειες και λανθασμένες επιλογές. Αν και το ποσοστό των παιδιών που πήγαινε σχολείο αυξήθηκε, λόγω της ταχείας πληθυσμιακής αύξησης ο συνολικός αριθμός των παιδιών που δεν πήγαινε σχολείο δεν μειώθηκε σημαντικά: οι μαθητές διαχέονταν σε διάφορων ειδών και αμφίβολης ποιότητας σχολεία: δημόσια και ιδιωτικά, κοσμικά και θρησκευτικά, αραβόγλωσσα και ξενόγλωσσα· υπήρξε μια έμφαση στην ακαδημαϊκή εκπαίδευση σε βάρος της τεχνικής εκπαίδευσης με αποτέλεσμα την αναζήτηση εργασίας στις δημόσιες υπηρεσίες και τη διόγκωση του κράτους και της γραφειοκρατίας· δόθηκε υπέρμετρη προσοχή στην καλλιέργεια και τη διδασκαλία της αραβικής γλώσσας και παραγνωρίστηκε η σημασία της εκμάθησης ξένων γλωσσών.

Μεταπολεμικά ένας από τους κυριότερους τρόπους ψυχαγωγίας ήταν ο κινηματογράφος. Το 1949 υπήρχαν στην Αίγυπτο 194 κινηματογράφοι· δέκα χρόνια αργότερα είχαν ξεπεράσει τους 350. Ανάλογη αύξηση σημειώθηκε στις περισσότερες αραβικές χώρες. Οι πιο δημοφιλείς ταινίες προέρχονταν από τις ΗΠΑ και, για το κοινό του Μάργρεμπ, από τη Γαλλία. Τη δεκαετία του 1960 δημοφιλείς έγιναν και οι αιγυπτιακές ταινίες, οι περισσότερες απ' τις οποίες ήταν κωμωδίες και ρομαντικά μιούζικαλ. Οι ταινίες αυτές ενδυνάμωσαν την κοινή συνείδηση των Αράβων, καθώς ήταν γυρισμένες στη γλώσσα τους και περιείχαν πλάνα και μουσική από τον τόπο τους.

Το ραδιόφωνο και η τηλεόραση είχαν την ίδια απήχηση με τον κινηματογράφο. Κάθε κράτος είχε το δικό του ραδιοφωνικό σταθμό και οι Μεγάλες Δυνάμεις, που είχαν τεράστια συμφέροντα στη Μέση Ανατολή, έκαναν επίσης ραδιοφωνικές μεταδόσεις στα βραχεία κύματα στην αραβική γλώσσα. Τη δεκαετία του 1960 τη μεγαλύτερη επιρροή απ' όλους τους σταθμούς είχε η «Φωνή των Αράβων», η οποία εξέλεμπε από την Αίγυπτο στις γύρω χώρες, εκφράζοντας σε οξύ τόνο τις απόψεις των Αράβων από την οπτική γωνία της κυβέρνησης του Καΐρου. Ορισμένες αιγυπτιακές φωνές έγιναν γνωστές παντού – όπως του Νάσερ και της πιο διάσημης τραγουδίστριας στον αραβικό κόσμο, της Ουμ Καλσούμ. Την ίδια δεκαετία οι αραβικές χώρες εγκατέστησαν τηλεοπτικούς σταθμούς και η τηλεόραση έγινε μέρος του νοικοκυριού, σχεδόν το ίδιο σημαντικό με την κουζίνα και το ψυγείο, σε όλες τις κοινωνικές τάξεις εκτός από τους φτωχούς ή αυτούς που ζούσαν σε απομονωμένα χωριά, όπου δεν είχε φτάσει ακόμα ο ηλεκτρισμός. Το 1973 υπήρχαν μισό εκατομμύριο τηλεοράσεις στην Αίγυπτο (ανάλογος αριθμός υπήρχε και στο Ιράκ). Οι εκπομπές περιλάμβαναν ειδήσεις, θρησκευτικά προγράμματα, ταινίες εισαγόμενες από την Ευρώπη και την Αμερική, θεατρικά έργα και μουσικά προγράμματα αιγυπτιακής ή λιβανέζικης παραγωγής.

Κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες τα βασικά κέντρα στο χώρο του Τύπου και της έκδοσης βιβλίων ήταν το Κάιρο και η Βηρυτός. Η αιγυπτιακή εφημερίδα *αλ-Αχράμ*, η πιο γνωστή στον αραβικό κόσμο, κυκλοφορούσε σε εκατοντάδες χιλιάδες φύλλα. Πολλές άλλες εφημερίδες και περιοδικά που τυπώνονταν σ' αυτές τις δυο πόλεις διαβάζονταν και εκτός των συνόρων των χωρών τους. Παράλληλα, για να καλυφθούν οι ανάγκες των σπουδαστών και του ευρύτερου αναγνωστικού κοινού, τυπώνονταν σε χαμηλές τιμές χιλιάδες βιβλία όλων των ειδών: κοινωνικοπολιτικά, οικονομικά, επιστημονικά, λογοτεχνικά.

Ιδιαίτερη άνθηση γνώρισε η έκδοση πεζογραφικών και ποιητικών έργων. Σε μια σειρά ρεαλιστικών μυθιστορημάτων ο Αιγύπτιος Ναγκίμπ Μαχφούζ (1911-) περιέγραψε τον τρόπο ζωής των φτωχών της Αιγύπτου στις δεκαετίες του 1940 και 1950 με τα προβλήματα και τα αδιέξοδά τους σ' ένα καινούργιο εθνικό και διεθνές περιβάλλον. Το αριστούργημά του θεωρείται η Τριλογία (*Ο δρόμος κοντά στο παλάτι, Το παλάτι των επιθυμιών, Οι δρόμοι του Νείλου*, 1956-57), όπου σκιαγραφείται η ιστορική διαδρομή μιας απλής οικογένειας του Καΐρου, ενώ εξαιρετικά και πολυδιαβασμένα είναι τα μυθιστορήματα *Μισράμ, Τα παιδιά της γειτονιάς μας και Η Αρχή και το Τέλος*. Το 1988 του απονεμήθηκε το βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας.⁸ Στην ποίηση οι αναζητήσεις ήταν πολύπλευρες. Ορισμένοι ασχολήθηκαν με τα προβλήματα της ατομικής ταυτότητας σε μια εποχή γενικής αβεβαιότητας και υπαρξιακών αναζητήσεων (όπως ο Νουάιμα). Κάποιοι άλλοι, επηρεασμένοι από την άνοδο των αριστερών κινημάτων, κατέγραψαν τον πολιτικό και κοινωνικό προβληματισμό τους. Ο πιο διακεκριμένος απ' αυτούς ήταν ο Συρο-Λιβανέζος Αλί Αχμαντ Σαΐντ (1930-, ψευδώνυμο Άδωνις).

Στη βορειοδυτική Αφρική (Μάγρεμπ) ορισμένοι λογοτέχνες δημοσίευσαν μυθιστορήματα και ποιήματα στη γαλλική γλώσσα. Αυτό το έκαναν όχι από κάποια ξеноμανία ή τάση για μίμηση, αλλά λόγω της γαλλόφωνης παιδείας τους και της επίδρασης της γαλλικής κουλτούρας. Η συμμετοχή τους στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες (ιδιαίτερα στην Αλγερία) τους επηρέασε καθοριστικά. Ο πιο γνωστός εκπρόσωπος της γαλλόφωνης λογοτεχνίας στη Βόρεια Αφρική ο Κάτεμπ Γιασίν (1929-1989) έπαψε να γράφει στη γαλλική μετά το 1970 και αφιερώθηκε στη δραματική τέχνη, που εκφραζόταν στην καθομιλουμένη αραβική. Ο Γάλλος Αλμπέρ Καμύ (1913-60) πέρασε τα εφηβικά και νεανικά του χρόνια στην Αλγερία και επηρεάστηκε έντονα από το αραβικό περιβάλλον του. Έγινε διάσημος με το έργο του *Ο Ξένος* (1942) και το 1957 πήρε το Νόμπελ Λογοτεχνίας.

Σημειώσεις

1. Εθνότητα ως έννοια γλωσσική-φυλετική, όχι πολιτική-εδαφική. Πρόκειται για το είδος του εθνικισμού που αποβλέπει πρωταρχικά στην ανεξαρτησία, την ενότητα και την εξουσία και μόνο κατά δεύτερο λόγο στην κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών. Αυτός ο εθνικισμός, ρομαντικός, υτοκεμενικός και συχνά ανελειψτικός, τελικά θα επικρατήσει μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο και στη Μέση Ανατολή.

2. Η Ευρασία, περιοχή που εκτείνεται από τη Δυτική Ευρώπη ως την Άπω Ανατολή, περιλαμβάνει το 75% του παγκόσμιου πληθυσμού, το 60% του παγκόσμιου ΑΕΠ και το 75% των ενεργειακών πόρων του πλανήτη.

3. Το Μπάαθ είναι το μοναδικό αραβικό πολιτικό κόμμα, που διαθέτει παραρτήματα σε αρκετές αραβικές χώρες (Συρία, Ιορδανία, Υεμένη, Λίβανο –και στο Ιράκ έως τον πρόσφατο πόλεμο).

4. Το Κίνημα του Χαμπάς αναπτύχθηκε στη Βηρυτό στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Τη δεκαετία του 1960 δέχτηκε την επίδραση του νασιερισμού και είχε ιδιαίτερη απήχηση στη μαρξιστική Νότια Υεμένη.

5. **Φονταμενταλισμός** σημαίνει επιστροφή στα θεμελιώδη, στις πηγές, στις ρίζες (από τη λατινική λέξη *fundamentum* = θεμέλιο, στήριγμα). Ο όρος εμφανίστηκε πρώτη φορά στον αμερικανικό προτεσταντισμό του μεσοπολέμου, όταν συντηρητικές ευαγγελικές ομάδες απέρριψαν τη θεωρία της εξέλιξης (κοινωνικού δαρβινισμού) και επέβαλαν τον πουριτανισμό (ποινικοποίηση της αντισύλληψης, νομοθέτηση διακρίσεων κτλ.). Ο ισλαμικός φονταμενταλισμός κηρύττει τη μελέτη των ιερών κειμένων του ισλάμ και την εφαρμογή των αρχών τους στη σύγχρονη πραγματικότητα. Οι οπαδοί του αποκαλούνται ισλαμιστές (ισλαμίνι), αιθεντικοί (ασλαγίν) και ευσεβείς (μουτανταγίν).

6. Όμως επρόκειτο για συζύγους ή συγγενείς ανδρών που ανήκαν στην κυβερνητική ελίτ. Και σ' αυτή την περίπτωση ασχολούνταν με «ασφαλή» θέματα (οικογένεια, γυναίκα, φιλανθρωπία κ.ά.).

7. Όταν αναφερόμαστε στην αραβική γλώσσα, εννοούμε τα «καθαρά» αραβικά (φουσχά ή «μέση» κλασική γλώσσα), τα οποία πλησιάζουν τη γλώσσα του Κορανίου και των πρώτων ισλαμικών θρησκευτικών και λογοτεχνικών έργων (αυτά μιλούν πολύ καλά συντηρητικοί διανοούμενοι, θεολόγοι και ισλαμιστές), και τις μητρικές (λαϊκές) αραβικές διαλέκτους (αμιγία). Όπως στην περίπτωση του δικού μας Παπαδιαμάντη, ορισμένοι Άραβες λογοτέχνες (Ταουφί αλ-Χακίμ, Ναρχίμπ Μαχφούζ κ.ά) συνδυάζουν τα κλασικά αραβικά στις περιγραφές με τις λαϊκές εκφράσεις και την ελεύθερη σύνταξη στους διαλόγους.

8. Πολλά έργα του Μαχφούζ έχουν κυκλοφορήσει σε ελληνική μετάφραση από τις εκδόσεις Ψιχογιός. Το 1994 ο Μαχφούζ τραυματίστηκε σοβαρά από επίθεση φανατικών μουσουλμάνων.